AUSA · XXVIII · 179 (2017) p. 9-22 · © Patronat d'Estudis Osonencs
(ISSN 0210-5853 / ISSN electrònic 2014-1246)

LES FORTIFICACIONS OSONENQUES DEL PERÍODE MEDIEVAL. ESTAT DE LA QÜESTIÓ ARQUEOLÒGICA

Albert Pratdesaba i Sala
Museu Arqueològic de l'Esquerda / GRAMP-UB[1]
albertpratdesaba@gmail.com

Osona fortifications of the medieval period. State of the archaeological question

L'abundància d'arquitectura militar medieval a la comarca d'Osona distingeix el nostre paisatge. Les fortificacions presenten uns trets característics fruit de l'herència de la tradició constructiva romana juntament amb les influències dels pobles musulmans i carolingis. L'inici de l'arqueologia medieval l'últim terç del segle xx va promocionar l'estudi de les fortificacions complementant la documentació i la història dels llinatges familiars fins als nostres dies.

Paraules clau: Fortificació, castell, arquitectura militar, edat mitjana.

The presence of considerable medieval military architecture distinguishes our landscape. The fortifications have characteristic features that are the result of Roman construction traditions along with Muslim and Carolingian influence. The development of medieval archaeology in the last third of the 20th century promoted the study of fortifications by complementing the documentation and history of family lineages.

Keywords: *Fortification, castle, military architecture, Middle Ages.*

Data de recepció: 07/8/2017. Data d'acceptació: 20/10/2017.

Introducció

Un fet comú de l'arquitectura defensiva és la construcció als cims muntanyosos de fortificacions: torres, castells, muralles, etc., com una característica pràcticament indefectible del paisatge del període medieval.[2] Si bé aquestes edificacions han estat estudiades generalment des del punt de vista documental tant a través de la paraula escrita de les famílies nobles, com de l'eclesiàstica i la reial, són poques les vegades que els edificis militars han estat estudiats des del punt de vista arqueològic, i encara amb més raresa s'han realitzat estudis aprofundits amb el creuament de dades documentals i arqueològiques.

1. El present article comprèn conceptes desenvolupats a la tesi doctoral d'Albert Pratdesaba «El procés de fortificació i reocupació del territori a Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època altmedieval i carolíngia. El cas de l'Esquerda, segles viii-x», presentada a la Universitat de Barcelona el 26 de gener de 2016 i dirigida per la Dra. Imma Ollich i Castanyer.

2. Són notables els estudis realitzats per Jordi Bolòs sobre el paisatge històric: Bolòs, Jordi. *Els orígens medievals del paisatge català: L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions IEC, 2004. Així com la col·lecció dels diversos atles dels comtats catalans publicats conjuntament per Víctor Hurtado i Jordi Bolòs.

El territori de l'antic comtat d'Osona, que ocupava part de les actuals comarques d'Osona, el Ripollès, la Selva, la Garrotxa i el Vallès, compta amb una gran varietat d'unitats geològiques i orogràfiques que afavoria l'establiment de fortificacions en llocs alts i en espais amb defenses naturals. Així, les característiques geoestratègiques del terreny s'han aprofitat des de temps antics fins a l'actualitat, amb especial rellevància durant el període medieval.[3]

El grau de degradació de les fortificacions medievals ve determinat pel grau d'implicació en conflictes bèl·lics, sobretot als d'època contemporània com la Guerra del Francès i les carlinades, que en molts casos van provocar grans voladures a les estructures de caràcter militar com ara castells i muralles.[4]

Les publicacions documentals de les fortificacions

Pel que fa al vessant documental, trobem grans compilacions documentals com la que va fer entre finals del segle XVIII i principis del XIX J. Pasqual, *Sacrae Antiquitatis Cataloniae Monumenta*, una obra que recopila en onze volums els fons documentals catalans dels segles VIII al X.[5] Un recull de documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó dels segles baixmedievals va ser publicat per Pròsper de Bofarull i Mascaró.[6] Més endavant, ja a finals del segle XIX, destaca la figura de Francesc Montsalvatge que va publicar les *Noticias Históricas*, on inclou la col·lecció diplomàtica del comtat de Besalú del segle IX que esmenta diversos castells del comtat, entre ells alguns que actualment pertanyen a la comarca del Ripollès. Com a successor de Montsalvatge cal citar Joaquim Botet i Sisó, amb la seva *Obra de Carlemany*,[7] o mossèn Josep Mas, amb el cartulari barceloní de la Seu.[8] Per altra banda, Vallicrosa encetaria els treballs referents a la documentació musulmana per als estudis dels comtats catalans.[9]

Destaquen també en aquest període a cavall entre els segles XIX i XX figures com Francesc Carreras Candi, amb la seva obra monogràfica del castell de Besora,[10]

3. ROCAFIGUERA, Montserrat de. «Els castells medievals, reflex d'una organització territorial més antiga a la comarca d'Osona». A: *Actes del congrés «Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental»*. Arbúcies, 2003, p. 195-205.

4. Són evidents els signes d'aquest tipus de violència als castells de Besora i d'Orís, així com a la muralla de Besalú. El castell de Centelles també va ser bombardejat per ordre del rei, per evitar que servís de refugi als bandolers.

5. Biblioteca de Catalunya. Dipòsit de reserva, Ms. 729. 11 vol.

6. BOFARULL, Pròsper de. *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, publicada de Real orden*. 41 vol. Barcelona: Imprenta del Archivo, 1847-1875.

7. BOTET, Joaquim. «Cartoral de Carles Many. Index cronologich del Cartoral de la Cúria eclesiàstica de Gerona, anomenat de "Carlo Magno"». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 18-32 (1906-1908).

8. MAS DOMÈNECH, Mn. Josep. *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*. Vol. IV-VII (Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès). Vol. IX-XII (Rubrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona). Barcelona, 1914-1915.

9. MILLÀS-VALLICROSA, Josep Maria. «Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya Carolíngia». *Quaderns d'Estudi*, 14 (1922), p. 125-161. ÍDEM. *Els textos dels historiadors aràbics referents a la reconquesta catalana*. Barcelona, 1987.

10. CARRERAS CANDI, Francesc. *Lo Castell de Besora. Recull de notas y documents a ell referents*. Barcelona, 1892.

entre d'altres textos, i Josep Maria Font Rius amb la seva principal publicació, sobre les cartes de repoblació.[11] També és imprescindible l'obra del Dr. Eduard Junyent, el principal arxiver de la seu vigatana i conservador del Museu Episcopal de Vic després de la Guerra Civil espanyola; les seves obres destaquen pels estudis del període altmedieval, en especial sobre el bisbat de Vic i de la capital d'Osona.[12]

Arribats en aquest punt no podem oblidar-nos de la figura de Ramon d'Abadal i Vinyals, possiblement el principal historiador del període altmedieval de la primera meitat del segle XX. Els seus treballs presenten una qualitat excepcional, seguint els corrents positivistes i realistes del moment sempre a través de l'anàlisi a fons de la documentació medieval.[13] Al vessant francès trobem el treball de Pierre Bonnassie, on destaca la seva obra de compilació documental sobre nombrosos castells i fortificacions que fins als anys 70 del segle XX restaven inèdits.[14]

Entre els anys 1967 i 1979 es va publicar una obra fonamental per als estudis de fortificacions medievals sota la direcció de Pere Català Roca i amb la col·laboració directa d'Antoni Pladevall: *Els castells catalans,*[15] la primera edició de la qual està formada per 6 toms de 7 volums. Es tracta d'una obra fonamentalment compiladora d'informació bàsica individualitzada per a cada castell, tant documentalment com en alguns casos amb descripció física, il·lustrada amb les fotografies de Pere Català Roca. Els seus volums no segueixen una distribució per comarques lògica, sinó que agrupen diverses comarques a vegades geogràficament distants, com és el cas del volum IV que inclou la comarca d'Osona i altres com la Cerdanya, el Tarragonès, el Montsià, etc. Aquesta obra és la primera obra monogràfica sobre castells de tot Catalunya, un procés ambiciós que donà un bon resultat, i que encara avui dia continua essent una obra fonamental, ja que no s'ha tornat a fer una publicació de tals dimensions.

Una segona compilació fonamental per als estudis de fortificacions és l'obra *Catalunya romànica*, elaborada per diversos autors sota la direcció de Jordi Vigué i d'Antoni Pladevall i publicada entre 1984 i 1999,[16] dividida en volums regulats per comarques amb dos volums annexos que complementen la informació, on trobem un volum en especial que fa referència al període visigòtic a Catalunya.[17] A cada volum comarcal apareixen els principals monuments del

11. FONT RIUS, J. M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. 2 vol. Madrid-Barcelona: CSIC, 1969-1983.

12. JUNYENT, E. *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs - ABEV, 1980. ÍDEM. *La ciutat de Vic i la seva història*. Barcelona: Curial, 1976.

13. ABADAL, R. *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1969-1970. ÍDEM. *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: IEC, 1926-1952. ÍDEM. *El domini carolingi a Catalunya*. Barcelona: IEC, 1986. ÍDEM. *La Plana de Vich en els segles VIII i IX (717-886)*. Vic, 1954. ÍDEM. *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Vicens Vives, 1980.

14. BONNASSIE, P. *La Catalogne du milieu du XE à la fin du XIE siècle. Croissance et mutation d'une societé*. 2 vol. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 1975-1976.

15. CATALÀ ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. 7 vol. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1967-1979.

16. PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi (dir.). *Catalunya romànica*. 27 vol. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984-1999.

17. PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999.

període romànic, que són bàsicament esglésies i castells, entre d'altres elements. Els estudis monogràfics donen una informació exhaustiva per a cada monument, partint de la base documental i amb el suport de la descripció *in situ* de les restes arquitectòniques, així com també amb una descripció de la seva situació i imatges de les estructures.

Un fet compartit entre els volums *Els castells catalans* i *Catalunya romànica* és la col·laboració entre diversos autors, com per exemple Antoni Pladevall i Josep Maria Pericas. Pladevall és un dels principals referents historiogràfics a la comarca d'Osona, tant per les obres de gran format abans esmentades com pels seus estudis monogràfics de caràcter local. Per altra banda, Pladevall conserva el fons de planimetries dutes a terme per l'arquitecte Josep Maria Pericas.

L'arquitecte Pericas, nascut a Vic, va dur a terme una important tasca de recerca històrica mogut pel seu interès personal. Aquest interès el va portar a associar-se amb el comte Ramon de Vilanova i de Rosselló[18] el 1916 per tal de portar a terme un projecte en comú: tots dos van planejar la publicació d'una obra titulada *Les fortificacions feudals d'Ausona*. Aquesta obra havia de consistir en un inventari detallat dels castells i fortaleses d'Osona. Segons el pacte entre els dos, Pericas havia de fer l'estudi arqueològic de 36 castells i de 59 cases fortes i redactar la història i la genealogia de 9 dels castells i de 17 de les cases fortes dels voltants de Torelló, o sector nord de la comarca d'Osona. L'obra conjunta de l'arquitecte i del comte estava pràcticament enllestida l'any 1936, però la Guerra Civil espanyola la va estroncar. El comte de Vilanova va ser assassinat, la majoria de les fitxes, plantes i dibuixos fets per Pericas guardats a casa seva, a la Coromina de Torelló, van ser destruïts i la casa fou requisada i ocupada. Malgrat tot, una part del seu treball es va salvar. Un seguit de dibuixos, escrits i planimetries són conservades per Antoni Pladevall.[19] També es van conservar algunes mostres del treball de Ramon de Vilanova que actualment es troben custodiades a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.[20]

Per altra banda, els estudis que es feien de les fortificacions medievals eren bàsicament a partir de la documentació escrita en pergamins o papers i conservada en nombrosos arxius d'arreu de Catalunya. Aquesta documentació era filtrada pels historiadors i transformada en històries locals, històries de grans llinatges familiars o bé formant part de la història medieval global recopilada en obres exhaustives, com poden ser els volums de *Catalunya romànica* o *Els castells catalans*, referents indiscutibles per a la història de les fortificacions medievals. En alguns pocs casos aquesta informació era recollida en monografies específiques dels castells.

També cal recordar les nombroses obres que tracten els monuments medievals des d'un punt de vista descriptiu dels edificis, més propi de disciplines com la

18. El seu nom original era Ramon de Rosselló i Donato. El 1924 va aconseguir la rehabilitació del comtat de Vilanova i es va passar a cognominar Ramon de Vilanova de Roselló.

19. Arxiu Privat Antoni Pladevall, Fons Josep Maria Pericas. La majoria de les planimetries han estat publicades en els treballs de Pladevall.

20. Arxiu Històric Ciutat de Barcelona: AHCB4-236/C06 Col·lecció de Manuscrits Patrimonials de l'AHCB. C6-a374. Castells. Ms. A n. 374.

història de l'art, que deixen de banda en alguns casos els aspectes històrics i pràctics dels monuments, especialment els referits a castells.

Història de les investigacions arqueològiques

Entre el segle XIX i l'actualitat, la propietat dels castells ha passat a mans privades o bé, en alguns casos, a ser de titularitat d'organismes i ens administratius com ara ajuntaments i diputacions.

Tot i que no podem parlar d'intervenció arqueològica com a tal, els primers treballs d'excavació dels castells realitzats per aficionats, erudits locals, arquitectes i historiadors, van anar acompanyats d'una recerca i recopilació documental dels diversos arxius del país des del segle XIX.

L'interès cultural i artístic pels castells del territori s'inicia amb el romanticisme de la Renaixença, al segle XIX, i segueix amb el fenomen de l'excursionisme al llarg del segle XX, amb descripcions, catàlegs i manuals d'història de l'art que incloïen la majoria de castells, però des d'un vessant bàsicament literari i descriptiu. En general, l'aspecte històric es limitava a l'estudi dels llinatges nobles que hi havien viscut i, amb sort, a una descripció de les ruïnes que quedaven de la fortalesa. Excepcionalment a Osona, com ja s'ha mencionat abans, comptem amb la tasca ingent realitzada per l'arquitecte Josep M. Pericas entre 1920 i 1930,[21] que va aixecar planimetries de la majoria dels castells coneguts a la nostra comarca, base d'una futura publicació que s'estava preparant, una edició que va quedar estroncada amb l'esclat de la Guerra Civil espanyola. El llegat posterior d'aquests papers a Mn. Antoni Pladevall va permetre la seva recuperació a l'obra *Els castells catalans*,[22] així com a *Catalunya romànica*,[23] ambdues bàsiques per conèixer els castells del país.

Els grans canvis conceptuals i teòrics que afecten la comprensió de l'arqueologia com a ciència a l'últim terç del segle XX[24] i, sobretot, el desenvolupament de l'arqueologia medieval i postmedieval,[25] permeten enfocar i estudiar les fortificacions des d'un punt de vista completament científic, associant les dades dels documents amb les de les restes materials, proporcionant així una visió històrica global. L'arqueologia té, a partir d'aquest moment, un paper crític en l'estudi de les construccions militars medievals.

L'arqueologia medieval ha fet un gran pas endavant i permet considerar els castells més enllà d'unes simples ruïnes amb encant poètic i literari: aporta un

21. CATASÚS, Aleix. *Josep Maria Pericas i Morros, arquitecte noucentista*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2016. (Monografies; 31)

22. CATALÀ ROCA, *op. cit.*

23. PLADEVALL; VIGUÉ, *op. cit.*

24. Concepte reivindicat per la revista *Cota Zero* (portaveu del Centre d'Investigacions Arqueològiques d'Osona - CIAO) des del 1984.

25. Creació de les JAMC (Jornades d'Arqueologia Medieval de Catalunya), 1985-1993; el postgrau/màster en arqueologia medieval, 1991-1995; el LAM-UB (Laboratori d'Arqueologia Medieval de la Universitat de Barcelona) vinculat al GRAMP-UB (Grup de Recerca en Arqueologia Medieval i Postmedieval), 1984, i l'ACRAM (Associació Catalana de Recerca en Arqueologia Medieval), el 1997.

coneixement científic i una visió històrica.[26] A inicis del segle XXI, i en època postcrisi, hi ha un altre factor que pot explicar l'interès creixent per castells i fortaleses: el turisme cultural, que anima molts municipis a estudiar i conservar el seu passat, i donar-lo a conèixer, com a via de desenvolupament. En aquest aspecte, els castells, torres i *domus* del territori estan sent vistes com a possibles vies d'inversió privada.

La sort de cadascun dels castells ha estat diversa. L'estat de conservació i els estudis realitzats a les fortificacions han estat vinculats a diversos factors, com per exemple a l'interès de la propietat per l'edifici i a les inversions efectuades al monument, sense que es pugui establir un patró precís, ja des de començaments del segle XX, més enllà de la manca de recursos o de rendibilitat econòmica dels estudis o projectes d'intervenció sobre l'edifici.

En el vessant acadèmic destaca el paper de la Universitat de Barcelona sobre la recerca arqueològica dels castells, pionera en la introducció de l'arqueologia medieval en els estudis superiors. A principis dels anys 60 del segle XX, el Dr. Alberto de Castillo, procedent del camp de la prehistòria, va iniciar els primers treballs d'arqueologia medieval, centrant-se sobretot en els estudis de les tombes d'Olèrdola i de diverses necròpolis a la zona de Burgos. La seva tasca va ser continuada pel Dr. Manel Riu i el Dr. Joan-F. Cabestany amb diversos treballs a la comarca del Berguedà i a la zona del Lluçanès. Aquesta seria també la base del Grup de Recerca d'Arqueologia Medieval i Postmedieval de la Universitat de Barcelona (GRAMP-UB) i del seu Laboratori d'Arqueologia Medieval (LAM). Són deixebles i continuadors d'aquests treballs i membres del grup la Dra. Imma Ollich, el Dr. Alfred Mauri, el Dr. Jordi Bolòs, el Dr. José Ignacio Padilla i el Dr. Prim Bertran. L'objectiu del GRAMP va ser i és integrar l'arqueologia medieval a la recerca universitària, portant a terme una sèrie de projectes en diversos jaciments medievals. Alhora, la Universitat de Barcelona ha estat una de les primeres a introduir i implementar la matèria d'arqueologia medieval i postmedieval a l'ensenyament reglat, primer a la llicenciatura i ara als graus d'arqueologia que s'imparteixen a la UB des del curs 2010-2011.

També dins de l'àmbit acadèmic es van impulsar reunions i jornades que donaren com a resultat les publicacions dels Congresos de Arqueología Medieval Española - CAME (el primer a Osca, i altres a Oviedo, Alacant…); les Jornades d'Arqueologia Medieval Catalana del LAM; la monografia sobre castells de la Escola de Mestres de Vic;[27] l'«Annex» 3 de l'*Acta Medievalia* (del 1986),[28] i les actes dels congressos dels castells medievals del Maresme[29] i sobre la mediterrània

26. Una de les primeres obres monogràfiques a destacar és el tercer «Annex» de l'*Acta Historica et Archaeologica Medievalia* publicada el 1986.
27. OLLICH, Imma (coord.). *Els castells d'Osona (Una aproximació didàctica*). Vic: Eumo, 1987. (Apunts; 12)
28. RIU I RIU, Manel (dir). «Castells, guaites, torres i fortaleses de la Catalunya medieval». *Acta Mediaevalia. Annexos d'arqueologia medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1982.
29. DIVERSOS AUTORS. *L'Arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme. Actes, del 13 al 30 d'octubre de 1999.* 1es Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme, 1999. Mataró: Grup d'Història del Casal, 2000.

nord-occidental,[30] entre d'altres, han obert un camp important dins de la recerca de l'arqueologia i la història medieval.

L'interès arqueològic pels castells va néixer a partir dels anys 70, com ho mostren els estudis de castells com els de Sant Miquel de la Vall (el Pallars Jussà), Montsoriu (la Selva), Castell Vell de Llinars (el Vallès Occidental), Mataplana (el Ripollès), Burriac (el Maresme), Sant Llorenç d'Ares (la Noguera) Castell Formós de Balaguer (la Noguera), Calafell (el Baix Penedès), Gelida (l'Alt Penedès), etc.

Pel que fa a les fortificacions de l'antic comtat d'Osona, fins fa relativament poc temps, les excavacions referents al període medieval eren dutes a terme per grups d'aficionats, hereus d'una tradició noucentista que ajuntava l'excursionisme i l'arqueologia, com per exemple les unions excursionistes de diversos municipis de Catalunya, com és el cas dels Amics del Bisaura, l'autoanomenada Secció Arqueològica del Grup Excursionista de Roda de Ter, l'Associació d'Estudis Torellonencs, etc. Aquestes intervencions, si bé en certa manera ajudaven a revalorar el patrimoni, també comportaven una part negativa: els buidatges indiscriminats destruïen els estrats i, per tant, gairebé tota la informació arqueològica.

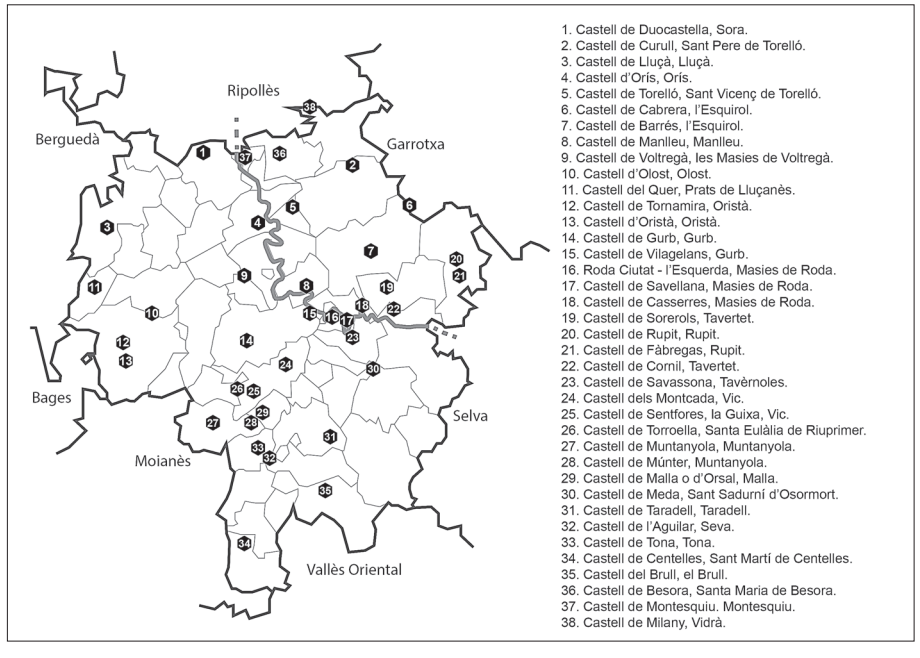
Fins als últims anys, i fora de la nostra comarca, no s'han realitzat obres d'estudi de relació de fortificacions. En són alguns exemples l'obra de Manel Riu o Carolina Batet,[31] que han tractat les fortificacions de la vall del Llobregat[32] i del Lord,[33] on tracten un període que generalment s'ha deixat de banda: l'estudi de les primeres fortificacions dels segles VIII-X. Aquest tema ha estat estudiat a la nostra comarca per I. Ollich,[34] que ha estat una de les primeres investigadores a seguir les primeres fortificacions arran de la descoberta arqueològica d'una base de torre del període carolingi a les nostres contrades.[35] Per altra banda, no hem tingut una recopilació de les actuacions arqueològiques en castells fins a la celebració de les Jornades d'Arqueologia a la Catalunya Central.[36]

30. *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003.* Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2003.
31. BATET I COMPANY, Carolina. C*astells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI.* Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 1996.
32. RIU I RIU, Manel. «Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia». *San Jorge* [Diputació de Barcelona, Barcelona], 47 (1962), p. 35-39.
33. RIU I RIU, Manel. *Les Torres o masies fortificades de la vall de Lord*. Barcelona: Departament d'Història Medieval / Institut d'Història de la Cultura Medieval / Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, 1986.
34. OLLICH, I. «Roda Ciutat (l'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al Comtat d'Osona (s. VIII-X)». *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003.* Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2003, p. 179-194.
35. OLLICH, I. *L'Esquerda: 2500 anys d'història, 25 anys de recerca*. Vic: Fundació Privada l'Esquerda, 2001.
36. *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Manresa: Departament de Cultura, 2010. *Actes de les II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Vic: Departament de Cultura, 2012. *Actes de les III Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Roda de Ter: Departament de Cultura, 2014. *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Solsona: Departament de Cultura, 2016.

Les fortificacions medievals inventariades

Les excavacions arqueològiques del període medieval a la comarca d'Osona han augmentat arran de les intervencions d'urgència realitzades per empreses, però les fortificacions gairebé sempre n'han quedat al marge en no restar afectades per les requalificacions del sòl i en estar majoritàriament apartades dels nuclis urbans. De fet, les úniques intervencions que s'han realitzat en castells els darrers deu anys a Osona han estat les dels castells d'Orís, Centelles, muralles de Casserres i l'Esquerda i Besora, fortificacions que esmentem ara i que veurem en els articles corresponents redactats pels arqueòlegs i historiadors que han realitzat els estudis en aquest mateix monogràfic. Anteriorment, a les dècades dels anys 80 i 90 del segle XX, l'equip encapçalat per la Dra. Ollich i Antoni Caballé va realitzar les intervencions arqueològiques al castell de Taradell,[37] essent els pioners a dur a terme intervencions arqueològiques dins del patrimoni defensiu d'època medieval a la comarca d'Osona.

Un punt a destacar és l'antigor de la carta arqueològica de la comarca d'Osona —realitzada el 1984 i que no s'ha actualitzat—, on es recullen tots els jaciments, incloses les fortaleses. Durant la realització de la tesi es va dur a terme una recerca que ha donat com a resultat punts amb presència de restes arqueològiques que no apareixen a l'actual carta i dels quals no se'n té cap mena de constància.

Mapa de situació dels castells osonencs en els termes municipals actuals. IOC/APS.

37. CABALLÉ, A. «L'excavació estratigràfica de la torre rodona del Castell de Taradell». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], Annex 3 (Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval) (1986), p. 25-39.

A continuació veurem un seguit de dades estadístiques de les fortificacions medievals osonenques basades en els elements catalogats per la Generalitat dels quals moltes vegades, per la manca d'estudis històrics o arqueològics profunds, no se'n poden precisar la cronologia ni l'abast de les estructures. Tanmateix, caldria revisar les tipologies associades a cadascuna de les construccions com a línia de futur.

Revisats els inventaris i dut a terme un estudi sobre el terreny de les fortificacions pròpiament del període medieval, trobem una gran representació de les *domus* o casals forts amb un 29 % (38 edificis). En són exemples: Montesquiu, Todonyà, Vinyeta, Pi, Sant Romà, etc. És un fet significatiu que posa en relleu una alta concentració de senyors ennoblits que ja no tenen un castell amb funcions militars i de residència, sinó que ens apareixen com a cases residencials amb una funció militar secundària. Els motius de les nombroses *domus* poden tenir el seu origen en el ràpid avançament de la frontera cap a terres ponentines i meridionals, fent que en poc temps els castells perdessin les funcions militars i fossin més aptes les residències de cada senyor, que prosperaren ja a partir del període feudal i que tindrien el major auge durant la fase baixmedieval. Així mateix, algunes d'aquestes *domus* correspondrien als casals de tradició altmedieval. Per tant, el percentatge és fruit de la construcció d'aquesta tipologia al llarg del període medieval.

En aquesta anàlisi de les fortificacions de la comarca d'Osona veiem que els castells representen un total del 27 % de les construccions militars, amb un total de 36 elements catalogats. És una dada a tenir en compte ja que és una de les comarques catalanes amb major nombre de fortificacions, amb un total de 132. Aquests castells comencen a aparèixer a la documentació escrita entorn dels segles IX i X i, tot i que en desconeixem la fisonomia original, segurament estarien formats per una torre, una cisterna i una muralla perimetral. Els castells de Torelló, Orís, Besora, Voltregà, Centelles, Cornil, etc. respondrien a aquestes característiques. Aquests castells els hauríem d'emmarcar dins del context de la frontera del període altmedieval. Aquesta dinàmica, juntament amb la tradició constructiva d'època romana, heretada primer per visigots i després per carolingis, haurien promogut una construcció de les fortificacions altmedievals en pedra enfront de les construccions europees[38] en fusta del mateix període.[39]

D'època medieval també trobem un seguit de torres (representades per un 4 %, cinc elements dels inventaris), de les quals només serien edificis independents la construcció del Turó de la Torre de Sant Quirze de Besora,[40] la resta formarien part de recintes emmurallats, com la Torre de Taradell, o serien parts d'un castell, com la Torre de la Vall. Cal tenir en compte que en els inventaris es troben catalogades algunes torres de masos i masies fortificats d'època moderna, les quals no hem inclòs en aquest article.

38. CREIGHTON, Oliver. *Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England*. Londres: Equinox, 2004.

39. BOLÒS, Jordi. «Els castells medievals catalans». *Finestrelles*, 6 (1994), p. 71-96. També a BOLÒS, Jordi. «Els castells a l'edat mitjana». *L'Erol, Revista Cultural del Berguedà*, 96 (2008), p.10-17.

40. L'excavació duta a terme en aquesta torre va documentar un ús entorn del segle XIX amb les carlinades, tot i que el moment fundacional seria medieval. BUSQUETS, Francesc. *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència al Turó de la Torre*. Sant Quirze de Besora: Arxiu Departament de Cultura, 2007. [Inèdit]

Pel que fa a les muralles de la comarca d'Osona, aquestes representen un 6 % (6 exemplars) del total de fortificacions estudiades. Dos casos de muralles, com serien les de Centelles i les de Seva, entorn de la sagrera medieval, actualment no són visibles, si bé en pot quedar alguna traça en el subsòl mateix dels carrers on es va fossilitzar, tal i com va passar amb Manlleu,[41] on en el decurs d'unes obres a l'interior d'un habitatge va aparèixer un dels fragments de la muralla medieval. Les muralles més destacables d'aquest període, a part de la de la ciutat de Vic,[42] són la muralla de l'Esquerda[43] i la de Sant Pere de Casserres,[44] a les Masies de Roda, les dues últimes situades sobre el Ter i amb una cronologia altmedieval.

Altres dades destacables són la baixa taxa d'elements no localitzats, a l'entorn d'un 1 %, i que fa referència als castells de Beví, a Santa Maria de Besora, de Tavertet, de Curull i d'Oristà, si bé aquest últim podria haver estat localitzat, però faltaria una intervenció arqueològica per tal d'aclarir si realment es tractaria de les estructures de l'antic castell.[45] Les esglésies fortificades, la de Sant Andreu de Gurb i les de Sant Quirze i de Santa Julita de Muntanyola, que representen també un 1 %, són formades bàsicament per dos campanars d'estètica robusta, amb poques obertures, i en un dels casos amb merlets a la part superior.

Reflexions

Tot i que durant el transcurs del present article s'ha esmentat, les fortificacions van ser una part fonamental del paisatge i la vida medievals; amb les seves diferents tipologies, funcions i atribucions, hem pogut veure que a nivell arqueològic són poques les edificacions militars medievals que han estat objecte d'un estudi arqueològic. Per altra banda, la documentació escrita ha estat habitualment centrada en les famílies que ocupaven els castells i en pocs casos s'han interrelacionat els estudis documentals i arqueològics.

Totes les fortificacions evidentment tenen una funcionalitat militar, però també, amb major o menor grau, de residència, i en alguns casos eren també centres de poder administratiu jurisdiccional o dominical. La construcció de les fortificacions militars medievals evidencia una herència arquitectònica que caldria relacionar amb el passat clàssic que influirà enormement en les tècniques, materials i tipologies. Si bé Bolòs ha apuntat que la frontera amb el món islàmic crea unes construccions més avançades que en altres indrets d'Europa,[46] caldria matisar aquesta afirmació. Cal recordar que a la resta d'Europa es lliuren també nombrosos conflictes que no

41. MESTRES SANTACREU, I. «Memòria del seguiment arqueològic de les obres a l'immoble del portal, plaça Grau, núm. 4, Manlleu (Osona)». *Mem. núm. 2343*. Excavació d'urgència 1996: Arxiu Servei d'Arqueologia, 1996.
42. Compta amb diverses intervencions arqueològiques, amb memòries entregades al Servei d'Arqueologia de Catalunya.
43. Destaquen els treballs realitzats per l'equip d'arqueòlegs des del 2012 fins a l'actualitat, amb les memòries i articles corresponents i la tesi presentada el 2016.
44. CHÁVEZ, A.; PASTOR, I. «Memòria de la intervenció arqueològica a les muralles de Sant Pere de Casserres (Masies de Roda, Osona)». *Neteja forestal i sondejos informatius*, 2010.
45. Volem agrair aquí als arqueòlegs Àngels Pujol i Roger Sala la informació facilitada sobre aquesta ubicació.
46. BOLÒS, «Els castells medievals…», *op. cit.*

implementen construccions amb pedra, tal i com es pot veure amb la creació per part de l'Imperi carolingi de les diverses marques territorials.

El que realment faria diferenciar les construccions de la nostra terra és l'herència de la tradició constructiva d'època romana que havia quallat en el substrat de tot l'arc mediterrani. Tanmateix, un altre fet que influenciaria en la implementació de l'elevat nombre de fortaleses seria l'ús de la cavalleria per part dels exèrcits ja durant el període altmedieval. L'alta mobilitat que ofereixen les tropes muntades hauria promocionat l'auge d'unes construccions sòlides en distàncies relativament curtes per assegurar el territori de la cavalleria lleugera.

En la majoria de casos les fortaleses s'haurien construït sobre turons o en llocs amb una situació estratègica de domini sobre un territori en concret, ja sigui per la facilitat defensiva o pel control visual, de recursos o bé de vies de comunicació. Aquests indrets coincideixen en molts casos amb antics establiments dels períodes del bronze final i d'època ibèrica, com serien el castell de Torelló, el Puig Guardial, l'Esquerda, el castell de Besora, el castell d'Oristà, etc.

La documentació i l'arqueologia ens mostren que algunes de les fortificacions haurien estat creades durant el període visigòtic. Fins a dia d'avui, mancava informació arqueològica de construccions militars del període visigòtic a Osona, però l'excavació de la muralla de l'Esquerda evidencia un fet que s'està estudiant també en altres llocs, com ara Puig Rom, a Roses, o València la Vella, a Riba-roja de Túria.

La major part de les edificacions militars del període medieval a Osona correspondrien al període carolingi, amb modificacions i ampliacions dutes a terme durant tota l'edat mitjana, tot i que alguns corrents han llançat hipòtesis sobre l'establiment de fortificacions musulmanes a les nostres terres.[47] Malgrat que a Osona encara no s'han fet intervencions arqueològiques a les suposades alimares, les intervencions arqueològiques dutes a terme en diverses torres considerades com a musulmanes a les comarques de la Selva, el Vallès Oriental i la Garrotxa[48] han demostrat que són torres construïdes durant el període romà, sense que se'n puguin desprendre fases de construcció o ocupació musulmana.

Malgrat tot, la influència musulmana es va fer evident amb les seves construccions a tota la zona sud. A Osona ens van arribar les seves evolucions arquitectòniques i poliorcètiques. En els castells preexistents o de nova creació, es van assimilar tècniques (com ara la utilització de la tàpia) o recursos poliorcètics (com entrades en angle) per tal de millorar les capacitats defensives de les fortaleses. Aquest va ser un aspecte que també es va exportar arreu, tant a la península Ibèrica com a Europa, sobretot a partir de les croades.[49] Així doncs, els castells, torres, muralles i altres fortificacions serien el resultat de l'aglutinament del substrat arquitectònic romà amb les influències nòrdiques i musulmanes en un espai de conflicte. Passat

47. MARTÍ, R. (ed.). «Els fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus». *Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*. Barcelona: Edar, 2008.
48. Són els casos de la Torre de la Mora, a Sant Feliu de Buixalleu; la Torre de Falgars, a Beuda; la Torrassa del Moro, a Llinars del Vallès, i més recentment la Torre de Puig d'Àlia, a Amer.
49. CREIGHTON, *op. cit.*

aquest conflicte, els punts menys estratègics perdrien el seu valor i quedarien com a petites fortificacions o desapareixerien. Per contra, els emplaçaments estratègics, habitualment lligats a llinatges potents, haurien ampliat els seus recintes, millorat les seves defenses i evolucionat cap a models defensius contemporanis al desenvolupament armamentístic.

Bibliografia

ABADAL, Ramon d'. *Dels visigots als catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1969-1970.

— *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: IEC, 1926-1952.

— *El domini carolingi a Catalunya*. Barcelona: IEC, 1986.

— *La Plana de Vich en els segles VIII i IX (717-886)*. Vic, 1954.

— *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Vicens Vives, 1980.

BATET, Carolina. *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 1996.

BOFARULL, Pròsper. *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, publicada de Real orden*. 41 vol. Barcelona: Imprenta del Archivo, 1847-1875.

BOLÒS, Jordi. «Els castells medievals catalans». *Finestrelles*, 6 (1994), p. 71-96.

— *Els orígens medievals del paisatge català: L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions IEC, 2004.

— «Els castells a l'edat mitjana». *L'Erol, Revista Cultural del Berguedà*, 96 (2008), p. 10-17.

BOLÒS, Jordi; HURTADO, Víctor. *Atles del Comtat d'Osona (798-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2001.

BONNASSIE, Pierre. *La Catalogne du milieu du XE à la fin du XIE siècle. Croissance et mutation d'une societé*. 2 vol. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 1975-1976.

BOTET, Joaquim. «*Cartoral de Carles Many. Index cronologich del Cartoral de la Cúria eclesiàstica de Gerona, anomenat de "Carlo Magno"*». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 18-32 (1906-1908).

BUSQUETS, Francesc. *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència al Turó de la Torre, Sant Quirze de Besora*. Arxiu Departament de Cultura, 2007. [Inèdit]

CABALLÉ, Antoni. «L'excavació estratigràfica de la torre rodona del Castell de Taradell». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* [Barcelona], Annex 3 (Fortaleses, torres, guaites i castells de la Catalunya Medieval) (1986), p. 25-39.

CARRERAS CANDI, Francesc. *Lo Castell de Besora. Recull de notas y documents a ell referents*. Barcelona, 1892.

CATALÀ ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. 7 vol. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1967-1979.

CATASÚS, Aleix. *Josep Maria Pericas i Morros, arquitecte noucentista*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2016. (Monografies; 31)

CHÁVEZ, Anna; PASTOR, Isidre. «Memòria de la intervenció arqueològica a les muralles de Sant Pere de Casserres (Masies de Roda, Osona)». *Neteja forestal i sondejos informatius*, 2010.

CREIGHTON, Oliver. *Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England*. Londres: Equinox, 2004.

DIVERSOS AUTORS. *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española. Huesca, 17, 18, 19 abril 1985*. Zaragoza: Diputación General de Aragón, 1986. (Actas; 10)

— *L'Arquitectura militar medieval. Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme. Actes, del 13 al 30 d'octubre de 1999*. 1es Jornades d'Història i d'Arqueologia Medieval del Maresme, 1999. Mataró: Grup d'Història del Casal, 2000.

— *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*. Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2003.

— *Arqueologia Medieval. Revista Catalana d'Arqueologia Medieval*. Barcelona: ACRAM, a partir de 2005.

ESPADALER, Ramon. *El castell de Montesquiu a la darreria de l'edat mitjana*. Barcelona: L'Avenç, 1997.

FONT RIUS, Josep M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña.* 2 vol. Madrid-Barcelona: CSIC, 1969-1983.

JUNYENT, Eduard. *La ciutat de Vic i la seva història*. Barcelona: Curial, 1976.

— *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs / ABEV, 1980.

MARTÍ, Ramon (ed.). «Els fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus». *Actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*. Barcelona: Edar, 2008.

MAS DOMÈNECH, Mn. Josep. *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*. Vol. IV-VII (Taula del Cartulari de Sant Cugat del Vallès). Vol. IX-XII (Rubrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona). Barcelona, 1914-1915.

MESTRES, Imma. «Memòria del seguiment arqueològic de les obres a l'immoble del portal, plaça Grau, núm. 4, Manlleu (Osona)». *Mem. núm. 2343*. Excavació d'urgència 1996: Arxiu Servei d'Arqueologia, 1996.

ISSN 0210-5853
ISSN ELECTRÒNIC 2014-1246

MILLÀS-VALLICROSA, Josep Maria. «Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia». *Quaderns d'Estudi*, 14 (1922), p. 125-161.

— *Els textos dels historiadors aràbics referents a la reconquesta catalana*. Barcelona, 1987.

OLLICH, Imma (coord.). *Els castells d'Osona (Una aproximació didàctica)*. Vic: Eumo, 1987. (Apunts; 12)

— *L'Esquerda: 2500 anys d'història, 25 anys de recerca*. Roda de Ter: Fundació Privada l'Esquerda, 2001.

— «Roda Ciutat (l'Esquerda) i la defensa de la línia del Ter al Comtat d'Osona (s. VIII-X)». *Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental celebrat a Arbúcies els dies 5, 6 i 7 de març de 2003*. Congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, 2003, p. 179-194.

— «Arqueologia de la Catalunya feudal i prefeudal: poblament i territori, el model teòric de la comarca d'Osona». A: BOLÒS, J. *Territori i Societat: el paisatge històric. Història, Arqueologia, Documentació*. Vol. 5: «La caracterització del Paisatge Històric». Lleida: Universitat de Lleida, 2010, p. 299-348.

— «Arqueologia i Globalització. Una reflexió des de l'arqueologia medieval». *Cota Zero, Revista d'Arqueologia* [Vic], núm. 25 (2010), p. 103-109.

PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni. *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1999.

PLADEVALL, Antoni; VIGUÉ, Jordi. (dir.). *Catalunya romànica*. 27 vol. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1984-1999.

PRATDESABA, Albert. «El procés de fortificació i reocupació del territori a Catalunya entre els rius Ter i Llobregat en època altmedieval i carolíngia. El cas de l'Esquerda, segles VIII-X», presentada a la Universitat de Barcelona el 26 de gener de 2016 i dirigida per la Dra. Imma Ollich i Castanyer.

RIU I RIU, Manuel. «Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia». *San Jorge* [Diputació de Barcelona, Barcelona], 47 (1962), p. 35-39.

— (dir.). «Castells, guaites, torres i fortaleses de la Catalunya medieval». *Acta Mediaevalia. Annexos d'arqueologia medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1982.

— *Les Torres o masies fortificades de la vall de Lord*. Barcelona: Departament d'Història Medieval / Institut d'Història de la Cultura Medieval / Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona, 1986.

ROCAFIGUERA, Montserrat de. «Els castells medievals, reflex d'una organització territorial més antiga a la comarca d'Osona». A: *Actes del congrés «Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental*». Arbúcies, 2003, p. 195-205.

VIGUÉ, Jordi (coord.). *Quaderns d'estudis medievals*. Barcelona: Artestudi edicions, 1980.